

ספר משלי

עם ביאור

רבינו הגר"א זצוק"ל

יוצא לאור על פי המהדורות המודפסות וכת"י שלא נדפסו מעולם,
עם מראי מקומות, השואות, הערות ומפתחות

על ידי

משה ב"ר שלמה זלמן פיליפ

מהדורה רביעית מתוקנת ומורחבת
פתח תקוה ת"ו - תשע"א

תוכן

הסכמות

פתיחה

הקדמת רמ"מ

פירוש הגר"א 13

מפתח לענינים 453

מפתח למקורות 483

מבוא

א. ספר משלי: תוכן ועריכה 507

ב. ביאור הגר"א 508

ג. מהדורת רמ"מ 514

ד. כתבי יד 524

ה. מהדורתנו 529

פתיחה

"והנה זה הפירוש על משלי בחיים חיותו אמר לי
פעם אחת שיודפס ראשונה, כי כלו מלא יראה
ו'ראשית חכמה יראת ה'" (תהלים קיא,י)

(הקדמת רמ"מ)

אודה ואשבח למלכי ואלקי על רוב חסדו אשר גמלני, שקרבני למלאכת הקדש לאסוף
כתבי רבינו הגדול הגר"א זצוק"ל על ספר משלי, להגיהם, לסדרם ולהוציא לאור
תעלומה ביגיעה רבה. ברוך שהחייני ולכך הגיעני.

פירוש הגר"א לספר משלי הנדפס מכבר, נכתב ע"י אחד מתלמידיו המיוחדים, הגאון ר'
מנחם מענדל בן רבי ברוך בענדט זצ"ל משקלוב (מכאן ואילך בקיצור: רמ"מ). בספרו
"שער הצמצום" כותב רמ"מ "את שפלותי ועוניי ראה אלקים והביאני לבית אדוני מורי
ורבי הגאון החסיד רבן של כל בני הגולה מווילנא. וה' נתן לי חן בעיניו ושימשתי אותו
בכל כחי. וכל אלו השתי שנים פחות שלישי שהייתי אצלו, לא זזתי ממנו ואחזתיו ולא
ארפנו ולא משתי מתוך אהלו יומם ולילה. באשר הלך הלכתי, ובאשר ילין לנתי, ולא
זזה ידי מתוך ידו כלל. ופתח הוא לי מפתח החכמה... גם מה שאמר לפני אחרים שמעה
אזני ותבן".

הביאור לספר משלי היה הראשון מבין כתבי הגר"א שיצא לאור והוא גם הספר
הראשון שרמ"מ זכה להוציא לאור - אחד מתוך ספרים רבים מכתבי הגר"א. על דרך
כתיבת הפירוש כתב רמ"מ בהקדמתו "ומודעה רבה לאורייתא, שדברי הקבלה
הנמצא[ים] בספר זה הוא לשונו הקדוש ממש. ומפיו יקרא אלי ואני כותב על הספר
בדיו לפניו ... אכן הנגלה מהפירוש - כמו ששמעתי מפיו כתבתי תיכף אחרי זה
בלשוני. ובאיזה דברים סתומים פרשתי דבריו לפי קט שכלי, שקבלתי מפיו, ושמתי
ציונים שני חצאי עגולים. אמנם זאת ידעתי שכמה דברים מן הפירוש שפרשתי סתימת
דבריו, אמרתי לפניו ונענע ראשו שכוונתי לכוונתו ... וגם אפשר לפעמים שכחתי איזה
דבר, אף שכמה פעמים חזרתי לפניו, כי זמנין אמר לי שלא כתבתי כתקוננו, והעמדתי
אצלי בגליון בפני עצמו".

בנוסף לרמ"מ כתבו עוד מספר תלמידים של הגר"א מביאוריו לספר משלי, כל אחד לפי
השגתו [יתכן, שאף הגר"א כתב בכתב ידו מפירושו לספר]. סימוכין רבים יש לדברים אלו:
בהקדמת בני הגר"א לספר "ביאור על כמה אגדות", ווילנא תק"ס, העידו "ובכית גנזיו
[של הגר"א] מצאנו כהנה וכהנה [ביאורים על משלי, שלא נדפסו]".

בספר "עלית קיר" [המצורף ל"עליות אליהו", ווילנא תרט"ז, סימן ל"א] הובאו דברי הגאון
רד"ל "וראיתי בכת"י העתקה [של פירוש הגר"א למשלי] בלשון אחרת ושינוי דברים.
ושוה העמל, לרוב חיבת החיבור, ללקט השינויים להוציאם לאורה".

בְּזֶדְדָּר יִקְבַּל לוֹ וּיְרָא מַעֲזָה הוּא יִשְׁלֵם: תּוֹרַת חֲכָם מִקּוֹר
חַיִּים לְסוֹר מִמְקַשֵּׁי מוֹת: שְׂכָל טוֹב יִמְנָתוֹ וּדְרֹךְ בְּגַדִּים אִתָּן:

אמר "מאי תקנתיה, יעסוק בתורה", שהיא חיי עולם הבא, ובודאי יבא לו תאונו ורצונו. והוּו עַן חַיִּים שהיא התורה, תאוה באה⁴⁷.

(יג) בו לדבי יחבל לו כי יש רמ"ח אברים באדם, וכנגדם רמ"ח מצות עשה, וכן כל (דבר) [אבר] יש לו כח חיוני מן המצות. ולכן הבו לשום דבר מצוה, הוא מחבל את עצמו, כי הוא נעשה חסר מכה החיוני (מאותו דבר) [שמאותו אבר]⁴⁸. וירא מצוה הא ישלם אבל היא מלעזוב לעשות שום מצוה, ורואה לקיים כל דבר תמיד, יהיה שלם בכל אבריו.

(יד) תורת חכם מקור חיים כי כמו שהמצות הן נותנות כח לאברים⁴⁹, ויושלמו האברים של האדם על ידי המצות, והוא כחצניויה, כן התורה, היא עצם החיים, כמו שנאמר⁵⁰: "כי הוא חי"ך גוי, יותר פנימית מהמצות. והוּו "מקור חיים" שנותנת חיות לכל המצות והאברים. לסור ממקשי מות ומציל אותו מההיפך, שהוא המות. וכמו [שכתב] מצות "ישלם" וייחבל⁵¹, כן הוא כאן ה"חיים" וה"מות"⁵². ומסוק הזה מתחיל בחייו ומסיים בחייו, ובו חיים ומות, והיינו חייו תחיה ותי"ו תמות⁵³. והכל בתורה, כמו שנאמר⁵⁴: "ועדיקים ילכו בם" וגו'. ועוד, "תורת חכם מקור חיים", כי החכמים על ידי חכמתם אפשר להם לידע דרך התורה, כמו שאמר חכמינו ויל"י⁵⁵: "קיים אברהם אבינו אפילו ערובי בשליון", והכל על ידי חכמתו, אך אי אפשר לו להזהר "ממקשי מות", אך התורה של החכם הוא המקור של חיים וגם ידע ממנו איך "לסור ממקשי מות"⁵⁶.

47. ברכות לב, ותר א.ר.ב: "מאן דבעי קודשא בריך הוא יקבל עלותיה, ישתרל באוריהא, דאיתו עין חיים, וברין יתאוה באה".
48. מכות כג, יז: "מאי עשה כנגד איברי של אדם, מרש המומא, כי תצא סימן ב ימיה מצות עשה יש בתורה כמנין איברין שעבר. ובכל יום ויום צועקים על האדם עשה אותנו שתחיה" וכו'. ככ"י "וכל מצוה נתן כח חיונה לאותו אבר שתלוי בו. והוּו בו לדבר מצוה יחבל לו, והיה חסר לאותו אבר והיה חבול".
49. כמבואר בספוק יג.
50. דברים ל.ב.
51. ספוק יג.

52. במקום המילים "לסור ממקשי חיים והמות" כתב ברפוס י"א: "אך התורה של החכם, כמו שפרשתי למעלה א.ב.א. (ג.א.) שכונתו היא לידע האמת בכדי לידע סבה להוה, והוּו ש"תורת חכם" היא "מקור ושרש של החיים", מפני שכונתו היא "לסור ממקשי מות" בכדי לידע להוה מהסוף החיים".
53. שבת נה.
54. הרשע יד, י.
55. יומא כח.
56. באמצעות החכמה אפשר להגיע לדרך התורה, מצוות התורה וכו', אך להשיג את מגולות התורה, למשל לסור ממקשי מות, אפשר רק באמצעות התורה המסורה מה'.

קְלִיטוֹם יַעֲשֶׂה בְרַעַת וְכִסִּיל יִפְרֹשׂ אֲוֶלְתוֹ: מְלַאָךְ רָשָׁע יִפְל
בְּרַעַת וְצִיר אֲמוּנִים מְרַפָּא: רִישׁ וְקָלוֹן פּוֹרַע מוֹסֵר וְשׁוֹמֵר

(טו) שכל טוב יתן חן מי שיש בו "שכל", שהיא התורה, וגם הוא "טוב" במדות טובות, יתן חן" שהכל מתפארים בו, כמו שאמר⁵⁷: "אשרי רבו שלמדו תורה" וכו'. ודרך מרש איתן אבל הדרך של הבוגדים, אם יש בהם קצת תורה, "איתן", הם הולכים בענות ומוקו ומשתחררים בתורתם. ועוד, "שכל טוב" גו' כמו שנאמר⁵⁸: "ומצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם", והיינו "חן" בעיני הבריות ו"שכל טוב בעיני אלהים", כי האדם יראה לעינים והי' יראה ללבב⁵⁹, ששם ה"שכל טוב". ואמר שאם יהיה לאדם "שכל טוב בעיני אלהים", יתן לו הקב"ה "חן" גם בעיני הבריות ומקורבן להקב"ה, אך "דרך מרש איתן" שאינם רוצים לקרבו את עצמם⁶⁰.

(טז) לו כעוה יעשה בדעת "ערום" הוא המבין ערומיותו, כמו שפרשתי למעלה⁶¹, וכל מי שמבין ערומיותו אינו עושה שום דבר רק אם יודע "בדעת", על בריו, ובכיל ישיש אלת "כסיל" הוא מי (שבלא דעת) שאין בו דעה. והוא יעשה כפי המושכל⁶²: הראשון שלו, שהיא "אולת", והוא היפך הערום. ואמר "יפרוש", שלא די שעושה אולת, אלא שפרסם אולתו לכל⁶³.

(יז) מלאך רשע יפל ברע כששולחים שליח רשע, כשכא לדבר שיש לטעות (כו). הקב"ה מומין בידו ש"יפול ברע". וציר אמונים מרשא אבל מי שהוא "ציר אמונים", מרשא, מי שהוא שליח קבוע, שהיה כבר כמה פעמים שליח והיה נאמן בשליחותו, והי' יכול לרפאות מה שעוה המלאך הרשע, כמו כלב ופנחס שהיו "ציר אמונים"⁶⁴, ונקטו מה שעוהו המרגלים הראשונים שנפלו ברע, כמה שאמר⁶⁵: "ארץ אוכלת ישיבה היא".

(יח) ריש וקלון פורע מוסר כי שלשה דרכי ה' הם, כמו שפרשתי למעלה⁶⁶, והן "צדק משפט ומשרים"⁶⁷, "צדק" מימין, "משפט" משמאל ו"משרים" הוא הממוצע ומחבר

57. יומא טו.
58. ג.א.
59. שמואל א' טז.
60. ככ"י רק "שכל טוב" - כי אם הוא הולך חן משלם וטוב שאין בו שום רע, יתן חן, אך שהוא מכנסים ובעוה, (אבל) (והיינו), שכל טוב עצמו הוא יתן חן, אבל הדרך של המרש להלך כאיתן - חזק ועזות".
61. ג.א.
62. ברפוס ראשון "המשקל", וברפוס ורשה ש"ל להדמוסכל".
63. ככ"י "כל ערום" - שאין עושה שום מעשה (בלתי) (אם) אין בו דעת, כמו שנאמר (יש"ב) "גם בלא דעת נפש לא טוב". ובכיל לא מבעיא שיעשה האולת, אלא שהוא יפוש איולתו ומפרסם אותה".
64. "ציר נאמן לשליחי (כת"ג) אלו כלב ופנחס, דהוּו שליחי מוסיני לגבי יהושע. ונמש אדניו ישיב" (כת"ג) ואחריו שכנתא לדיירא בהו בישראל", והר ג.קנו.
65. במדבר יג.לכ.
66. א.א.